

UOT 316.3

**DİL VƏ MƏDƏNİYYƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ VƏ TƏSİRİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ****Ə.Y.QASIMOV****Bakı Dövlət Universiteti****eles@box.az**

Dil və mədəniyyət insanların birgə həyatının məhsulu, həm də tənzimləyici amili olaraq biri-birinə təsir edir. Ümumilikdə, dil proseslərinin mədəniyyətə və mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlərin dilə şüurlu və yaxud planlaşdırılmamış təsiri sosial-fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Digər tərəfdən, dilin təfəkkür və davranışla əlaqəsi, həmçinin mədəniyyət elementləri və mədəni mühitin insan təfəkkürünə və onun sosial fəaliyyətinə təsirinə olan maraq, dil və mədəniyyət fenomenlərinin qarşılıqlı təsir və münasibəti mövzusunun aktuallığına səbəb olmuşdur. Buna görə də, təqdim edilən məqalədə dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqə və təsiri, həmçinin cəmiyyətin mədəni nailiyyətlər sayəsində dilə şüurlu təsiri elmi-nəzəri nöqtəyi-nəzərdən araşdırılmışdır.

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, təfəkkür, intellektual fəaliyyət, sosial həyat

Dil və mədəniyyət iki sosial fenomen olaraq biri-biri ilə sıx əlaqə və qarşılıqlı təsir şəraitində inkişaf edir. Yəni dilin dinamikliyi mədəniyyətin dinamikliyinin göstəricisi və mədəniyyətin dinamikliyi dilin dinamikliyinin göstəricisidir. Dil və mədəniyyət arasındakı bu əlaqə və qarşılıqlı təsir tarixən bir çox alimləri və filosofları maraqlandıırıb. Son yüzillikdə bu əlaqə və təsirin tədqiqi zəminində daha ciddi araşdırmaların və nəzəri təhlillərin müşahidə edilməsi mövzunun nə dərəcədə aktual və əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Bu iki fenomenin qarşılıqlı əlaqə və təsiri müxtəlif alimlər tərəfindən fərqli rakurslardan təhlil və tədqiq edilib və hələ də elmi dairələrdə bu tip tədqiqatlarla göstərilən maraq azalmayıb.

Ümumilikdə, “dil mədəniyyəti, yoxsa mədəniyyət dili şərtləndirir” sualı qeyd edilən tədqiqatın və təhlillərin fundamental sualı olaraq hələ də qəti cavabını tapa bilməyib. Bu və digər buna oxşar suallar, həmçinin dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsir formaları son dövrlərdə daha geniş kontekstdə ciddi müzakirələr və mübahisələrin obyektinə olmuşdur.

Bir çox funksiya və cəhətlərinə görə oxşar olan bu iki sosial fenomenin qarşılıqlı təsirini izah etmədən öncə, qısaca olaraq dil və mədəniyyətə dair təriflər, yanaşmalar və baxışlara nəzər yetirmək olduqca vacibdir.

Mədəniyyət insan vasitəsilə yaranan fenomendir. Başqa sözlə, mədəniyyət ikinci dünyadır. Mədəniyyət həm birgə həyatın davamı və inkişafının vasitəsi, həm də nəticəsidir. İnsanın həm fiziki, həm də zehni fəaliyyətinin nəticəsi olan mədəniyyət, cəmiyyətin yaddaşındadır. Yəni cəmiyyət üzvləri mədəniyyətə müraciət etməklə müxtəlif fəaliyyət və davranış normalarını mənimsəyib, həyat təcrübəsinə çevirirlər. Bu sosial fenomenə dair verilən tərif və izahlar olduqca fərqli və bəzən ziddiyyətlidir. Müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssisləri fərqli yanaşmalara əsasən mədəniyyəti izah və tərif etməyə cəhd göstərirlər. Məhz elə buna görə də, əlaqədar ədəbiyyatlarda yüzlərlə fərqli tərif və izahla rastlaşmaq olar. Bəzi dünya miqyaslı müəlliflər tədqiqatlarında qeyd edərək göstərirlər ki, elə alimlər var ki, mədəniyyətin maddi cəhətlərinə daha çox əhəmiyyət verirlər, digərləri isə mədəniyyətin qeyri-maddi tərəflərinə toxunurlar. Edvard B. Teylor 1871-ci ildə mədəniyyətin klassik tərifini verərək qeyd edirdi ki, “Mürəkkəb bir tam olan mədəniyyətə bilik, inam, incəsənət, mənəviyyat, qanun, ənənə və cəmiyyət üzvlərinin əldə etdikləri bütün bacarıq və vərdislər daxildir” [1, 197]. Raymon Viliam isə “Mədəniyyət və cəmiyyət” adlı əsərində (1963) “mədəniyyət bütün həyatın obrazıdır” deyir. Ümumilikdə “incəsənət, ədəbiyyat və həyat tərzini əhatə edən mədəniyyət cəmiyyətin, yaxud sosial qrupun mənəvi, maddi, intellektual və emosional baxımdan fərqləndirici xüsusiyyətlərinin məcmusudur” [1, 198].

Fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən mədəniyyət insan və onun fəaliyyəti ilə vəhdətdədir. Yəni mədəniyyət insan fəaliyyətinin məhsulu olan müxtəlif maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusu olaraq təhlil edilir. Burada insan fəaliyyəti dedikdə, həm onun fiziki və əmək fəaliyyəti, həm də zehni fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Digər canlılardan (heyvanlardan) fərqli olaraq insan öz ətrafına öz istəkləri istiqamətində təsir göstərərək öz fərdi dünyasını özü formalaşdırır və yaratdığı bu mühitdə öz intellektual və kommunikativ qabiliyyətlərini yüksək səviyyədə inkişaf etdirir. Həmin inkişaf zəminində mədəni təcrübələr yaşanılır, sınaqdan keçirilir və mədəniyyətin bir hissəsinə çevrilir. Deməli, mədəni təcrübələr ilk öncə simvolik-təmsili səviyyədə nəzərdən keçirilir və sonra həyat tərzinə çevrilir.

Dil insanın intellektual və kommunikativ bacarıqlarından biri olaraq mədəni həyat üçün təməl zərurəti olan nəzəri fəaliyyət və sosiallaşmanın əsas şərti, dayağı və vasitəsidir. Dil hər bir mədəniyyətin prioritet cəhətlərini əks etdirir. Əslində dil mədəniyyətin əsasını təşkil edir. Mədəniyyətin ötürülməsi, qorunması və qavranılması məhz dilin sayəsində mümkün olur. Dil reallığın sadəcə təsvirini yaratmır, o həm də reallığın özünü formalaşdırır. Dil düşünmək və insanın ətrafda olanları dərk etməsi üçün əsas vasitədir.

Dil və mədəniyyət sahəsində geniş tədqiqatların və “Qafqazda dil və mədəniyyət” kimi sanballı əsərin müəllifi olan Kevin Tuite Spir-Whorf fərziyyəsinə bəhs edərək belə bir prinsipə diqqəti yönəldir ki, “hər bir insanın dilinin xüsusiyyətləri onun həyatının başqa aspektlərinə də təsir göstərə bilər və biz bu fakta diqqət yetirməliyik” [2, 47]. Kristin Coourdan isə Humboltun

dil haqda düşüncələrindən danışarkən ona istinadən qeyd edir ki, “dil düşüncəni (thought) formalaşdıran orqandır... dil və düşüncə ... biri-birindən ayrılmazdır [2, 51].

Spir-Whorf fərziyyəsinə əsasən mədəniyyəti, düşüncəni, insanların dünyaya görüşünü formalaşdıran, şərtləndirən, rəhbərliyi və kontrolu altında tutan məhz elə dilin quruluşudur. Çünki gerçəklər dünyasının qəbul edilməsində və ümumiyyətlə, şüur sistemimizin yaranmasında dil bir süzgəc funksiyasını yerinə yetirir. Bu süzgəc müəyyən hadisələr və əlamətlərin görülməsini asanlaşdırmaqla yanaşı həm də digərlərinin şərh və qəbul etməsinə mane olur. Bir az yumşaq formada desək, dilin quruluşu müəyyən qəbuletmə qəliblərini və düşüncə yönümlərini asanlaşdırır digərlərini isə çətinləşdirir. Müəyyən bir şeyin danışılmasını və düşünülməsinə daha mümkün edərək o birilərini daha da mümkünə edir. “Dil insanla ona təsir edən təbiətin arasındadır. Belə ki, insanın qavrayış və fəaliyyəti onun dil vasitəsilə ətraf mühit haqqında təsəvvürlərindən ibarətdir” [3, 117]. Lakin bu məsələyə də diqqət etmək lazımdır ki, dilin quruluşu düşüncə və davranışların determinant amili olmaqdan daha çox müəyyən variant və meylləri özü ilə gətirən amildir.

Deməli, dil və mədəniyyət mövzusu həm də düşüncə tarixi ilə sıx əlaqədardır. Alman filosofu Wilhelm Von Humbolt (1767-1835) XIX əsrin əvvəllərində belə bir tezi müdafiə edirdi ki, “bir birləşmə dili ilə o birlikdə yaşayan fərd(lər)in zehni yönümləri arasında o dərəcədə yaxın bağlar var ki, bunlardan birinə dair məlumat əldə etsəniz o biri ilə bağlı məlumatları da tamamilə əldə etmiş olacaqsınız. Çünki dil və zehni fəaliyyət (intellectuality) birlikdə meydana gəlir və formalaşır. Cəmiyyəti dilində görür, dilində anlarıq. Bir cəmiyyətin dili o cəmiyyətin ruhu, ruhu isə dilidir. Bu dərəcədə eyni olan başqa bir şeyi düşünmək həqiqətən çətinidir [4, 46]. Humbolt dil və mədəniyyəti sadəcə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olan iki fenomen kimi deyil, onları köklü bir eyniliyə malik olan iki sosial fenomen kimi təhlil edir. Əslində dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni və təsiri kimsə inkar etmir. Lakin bu əlaqə müdafiə olunmaqla yanaşı, eyni zamanda, mədəniyyətlərin dillər tərəfindən şərtlənib idarə olunduğu tezi və təsirlənmənin tək istiqamətli olduğu iddiası mübahisələrə gətirib çıxarır. Edvard Sepir (1884-1939) dil, mədəniyyət və ictimai gerçəklik arasındakı əlaqəyə təkid edir. Onun fikrincə dil ictimai gerçəkliyi öyrənməkdə müraciət edəcəyimiz rəhbərdir. Çünki insanlar tam obyektiv bir dünyada yaşamırlar. İnsanlar üzv olduqları cəmiyyətin ünsiyyət mühitini meydana gətirən müəyyən bir dilin təsiri və nəzarəti altında həyatlarını davam etdirir və öz dünyalarını yaradırlar. Ən pis hal odur ki, biz bəzən dilə sadəcə bir adi ünsiyyət və yaxud idrak vasitəsi kimi müraciət edirik.

Ümumilikdə dil, idrak, təfəkkür, fəaliyyət-davranış, sosial həyat və mədəniyyət arasında olduqca ciddi və inkaredilməz əlaqə mövcuddur. Məhz elə buna görə də antropologiya, psixologiya, mədəniyyətşünaslıq, fəlsəfə, sosiologiya və linqvistikanın bir-birini əvəz edən cərəyanları və məktəbləri, demək olar ki, hamısı dil, mədəniyyət və cəmiyyət əlaqələrinə münasibət bildirmişlər.

Mədəniyyətin inkişafı və mürəkkəbləşməsi ilə dilin inkişafı və mürəkkəbləşməsi arasında düz mütənasıblıq mövcuddur. Yəni mədəniyyətin dinamikliyi, funksionallığı və həmçinin mədəni elementlərin arasındakı münasibətlərin mürəkkəbləşməsi həmişə dilin dinamikliyi və mürəkkəbliyi ilə paralel olub. Həmçinin dilin dinamikliyi və inkişafı mədəni dinamiklik və inkişafı ilə paralel olub (bunun əksini də söyləmək olar, yəni bunlardan birinin passivliyi digərinin passivliyindən xəbər verir). Buradan belə bir nəticə də çıxarmaq olar ki, dilin mədəniyyətə və cəmiyyətə təsiri ilə yanaşı bəzən cəmiyyət də dil və onun inkişafına şüurlu olaraq təsir edir. Əlbəttə, bu arada mədəniyyətin inkişafı və cəmiyyətin nailiyyətləri onun şüurlu təsirinə daha çox imkan yaratmış olur. Mədəniyyətin və cəmiyyətin inkişafı nəticəsində yazının meydana gəlməsi insanların dilə şüurlu təsir imkanlarını genişləndirdi. Bu təsir “müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif şəkillərdə təzahür edir:

1. Cəmiyyət dilin inkişaf etməsi və ya tədricən işləkdən qalmasına imkan yarada bilər.
2. Cəmiyyət elə bir şərait yarada bilər ki, bu, tədricən dilin ölümünə gətirə bilər və ya dilin fəaliyyət göstərməsi və inkişafını təmin edə bilər.
3. Cəmiyyət yazı yaratmaq yolu ilə, dilin orta və ali məktəblərdə tədrisi, müxtəlif cinsdən olan ədəbiyyat nəşri, radio və televiziya verilişlərinin o dildə aparılması yolu ilə dilin sosial funksiyalarını genişləndirmək imkanına malikdir.
4. Cəmiyyət dilin əsas quruluşunu, morfoloji, sintaktik, leksik-semantik və üslubi sistemlərini təkmilləşdirmək və normallaşdırmaq üçün istənilən məqsədyönlü hərəkətləri həyata keçirməyə qabildir.
5. Cəmiyyətin dillərin qarşılıqlı əlaqələri proseslərini tənzimləmək, xüsusən xarici dillərdən alınmaları istiqamətləndirmək hüququ vardır.
6. Dildəki spontan dəyişikliklər də məlum dərəcədə, cəmiyyətin şüurlu təsirinə yol verir” [5, 346].

Mədəniyyətlərarası əlaqə və mədəni zəmində baş verən inkişaf (madditexniki və mənəvi sahədə) və mədəni mübadilə də dilin inkişafına, onun lüğət bazasının zənginləşməsinə və onun fəaliyyət səviyyəsindəki müxtəlif dəyişikliklərə səbəb olur. Məsələn, mədəniyyətlərarası əlaqə və mübadilə nəticəsində dillərin lüğət tərkibi dəyişir. “Dillərin lüğət tərkibinin dəyişməsi ilə müşayiət olunan inkişafın təsirini purizm hadisələrində də görmək olar. Məlum olduğu üzrə, purizm alınma sözlərdən təmizləmə hadisəsinə deyilir” [6, 105]. Təbii olaraq həmin təmizləmə prosesi təmizlənən dildə yeni terminlərin, lüğətlərin yaradılması və alınma sözlərlə dəyişməsi və nəticədə dilin lüğət bazasının zənginləşməsi ilə sona çatır.

Dilin insan təfəkkürünə, onun gerçək dünyasının formalaşmasına, mədəniyyətə təsirini və həmçinin mədəniyyətin, insan fəaliyyətinin və mədəni münasibətlərin dilə təsirinə dair deyilənləri nəzərə alaraq belə bir sual ortaya çıxır ki; əgər biz “dil reallığın sadəcə təsvirini yaratmır, o həm də reallığın özünü formalaşdırır, həmçinin dil düşünmək və insanın ətrafda olanları dərk

etməsi üçün əsas vasitədir” tezislərini qəbul etsək, o zaman iki fərqli dildə danışan insanlar və yaxud digər bir dilin ciddi nüfuzuna məruz qalan cəmiyyətin üzvləri hansı dildə düşünürlər, onlar dünyanı öz dilləri, yoxsa nüfuzuna məruz qaldıqları dilin vasitəsilə qavrayırlar? Bu suala cavab vermək olduqca çətin və eyni zamanda maraqlıdır.

Bu sahədə müxtəlif fikirlər söylənilmiş və alimlər müxtəlif rakurslardan bu problemə yanaşıblar. Məsələn, Gustav Le Bon sivilizasiyanın (mədəniyyətin) inkişaf formalarından bəhs edərək onun mədəni zəmində və dil sahəsində könüllü və məcburi mübadilələrin, təsirə məruz qalan tərəfin üzərində effektini izah edərək yuxarıda qeyd edilən sualları da qismən cavablandırmışdır. Onun fikrincə, tarixən müxtəlif xalqların ən yüksək inkişaf etdikləri sahələri təhlil etdikdə görürük ki, sivilizasiyanın müxtəlif elementlərinin inkişafında paralelizm əsas şərt deyil və bəzən heç yoxdur (məsələn, yunanlarda ədəbiyyat, romalılarda hərbi quruluş və hüquq, finikiyalılarda ticarət digər elementlərə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir).

Paralelizmin olmaması, xalqların sosial inkişafı, mədəni mübadilələr, savaşlar və istilalarla əlaqədar olaraq “xalqlar öz sivilizasiyasının elementlərini dəyişir, yeni din, dil, təsisatlar qəbul edirlər... bütün bu zahiri dəyişiklikləri yaxından öyrənəndə, dərhal görürsən ki, bu sözlərin arxasındakı mətləblər yaşayır və dəyişikliyə çox yavaş uğrayır... hətta yazı sayəsində dil möhkəmlənəndə də, o bir xalqdan başqasına keçirsə, mütləq dəyişir” [7, 84-90].

Deməli, insanlar sonradan qəbul etdikləri sözləri öz düşüncə tərzini və şüuru sistemi daxilində yenidən təfsir edir və onu olduğundan fərqli şəkildə qəbul edirlər. Yəni baxmayaraq ki alınma sözün zahiri quruluşu qorunur, onun daxili dünyası (ifadə etdiyi anlam, yaratdığı effekt və yaşatdığı hisslər) qəbul edən intellekt bazası, düşüncə tərzini və məqsədindən asılı olaraq dəyişir. Gustav Le Bonun bu fikri hər bir sözün kollektiv səviyyədə “özünəməxsus yenidən təfsiri” kimi (kollektivin hermenevtik davranışı kimi) anlaşılır.

Yuxarıda qeyd edilənlərə baxmayaraq dilin nüfuzu və ikidillik problemi hələ də bir çox alimlərin maraqlandığı, tədqiq etdiyi mövzulardan biridir və bu problemlə bağlı qəti bir nəzər söyləmək çox çətindir.

Ümumilikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil və mədəniyyətin təsiri qarşılıqlıdır və buna görə də, dilin mədəniyyəti, yaxud mədəniyyətin dili şərtləndirdiyini söyləmək olmaz. Bu həm də cəmiyyətin sosial və texnoloji cəhətdən inkişafı nəticəsində dilə təsir imkanları ilə əlaqədardır. Yəni mədəniyyətin məhsulları dilə təsir imkanlarını genişləndirib. Dil, mədəniyyət, təfəkkür, davranış və sosial fəaliyyətin bir-biri ilə ciddi əlaqəsi və bunlar arasındakı təsir üsulları həmişə sosial fəlsəfənin aktual mövzularından biri olub və olacaq. Çünki cəmiyyətin inkişafı qeyd edilən münasibət və təsir üsullarını və nəticələrini daima dəyişdirir. Həmin dəyişiklik isə yeni tədqiqatların aparılmasına zərurət yaratmış olur.

ƏDƏBİYYAT

1. İb Bondebjerg and Peter Madsen, Media, Democracy and European Culture, Briston, 2008, Intellect, p. 362.
2. Christine Jourdan and Kevin Tuite, Language, Culture and Society, Cambridge, 2006, Cambridge University Press, p. 310.
3. Afaq Rüstəmov. Sosiolinqvistikanın fəlsəfi problemləri. Bakı: Adiloğlu, 2005, 200 s.
4. Wilhelm Von Humboldt, On language: the diversity of human language – structure and its influence on the mental development of mankind, Translated by Peter Heath, Cambridge, 1988, Cambridge University Press, p. 296.
5. Əbülfəz Rəcəbli. Sosiolinqvistika, Bakı: Nurlan, 2004, 520 s.
6. Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik – dilçiliyin tarixi, nəzəriyyələri və metodları. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
7. Gustav Le Bon, Kütlə psixologiyası, Tərcümə; Qardaşxan Əzizxanlı. Bakı: Zəkioglu, 2006, 327 s.

ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ И ВЗАИМОВЛИЯНИЯ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ

Э.Ю.КАСЫМОВ

РЕЗЮМЕ

Язык и культура являются плодом совместной деятельности людей и регулирующим фактором в системе общественных отношений. Проблема взаимодействия языка и культуры с социально-философской с точки зрения является одним из важнейших направлений функционирования общества. С другой стороны, взаимосвязь языка с мышлением и поведением, влияние элементов культуры и культурной среды на человеческое мышление и социальную деятельность человека также стали объектом научных интересов для исследования феномена взаимосвязи языка и культуры. Именно поэтому в представленной статье исследованы взаимосвязь и взаимовлияние языка и культуры, научно-теоретические основы осознанного влияния культурных достижений общества на языковые процессы.

Ключевые слова: язык, культура, мышление, интеллектуальная деятельность, социальная жизнь.

FEATURES OF INTERACTION AND INTERFERENCE OF CULTURE AND LANGUAGE

E.G.GASIMOV

SUMMARY

Language and culture are fruits of joint activity of people and regulating factors in the system of public relations. The problem of interaction of language and culture from socio-philosophical point of view is one of the major directions of functioning of a society. On the other hand, the interrelation of language with thinking and behavior, the influence of the elements of culture and the cultural environment on human thinking and social activity are also the objects of scientific interests and the research of the phenomenon of interrelation of language and culture. For this reason, the presented article investigates the interrelation and interference of language and culture and scientific-theoretical bases of the influence of cultural achievements of a society on language processes.

Key words: language, culture, thinking, intellectual activity, social life.